

Introduction of *Mosarrahat ul-asmā'* dictionary

Masumeh Aminiyan*, Fatemeh Koupa**

Hoseyn Yazdan***, Morteza Haji Mozdarani****

Abstract

Mosarrahat ul-asmā' is a bi-lingual dictionary, Arabic to Persian, written by Lotfullah ebn abi Yousef Halimi, ottoman lexicographer and philologist of the ninth and beginning of the tenth century AH (15 century AD). This book written in 872 AH (1466 AD), has nearly 17112 headwords, considering some of their Turkish equivalents (nearly 1180 headwords), we can somehow call it a tri-lingual Arabic to Persian and Turkish dictionary. Considering to emersion of this kind of dictionaries in the ninth-century, we can enumerate *Mosarrahat ul-asmā'* as a pioneer in this field. In addition to carrying a variety of definition language, we can mention other features of this book including: presenting a comprehensive and complete definition of some headwords which is distincting from similar dictionaries, recording Arabization (to indicate pronunciation) of some of the Persian and sometimes Turkish equivalents that display outdated pronunciation of words, their local dialect or Turkish dialect, Using some rare and alternative pronunciation of words that represent their phonetic changes, Using rare and compound words, recording specialized medical words.

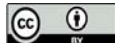
* Instructor, Lexicography Department, Academy of Persian Language and Literature, Tehran, Iran
(Corresponding Author), masumeaminian@yahoo.com

** Professor, Department of Persian Language and Literature, Payam Noor University, Tehran, Iran,
F.kouppa@yahoo.com

*** Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Payam Noor university, Tehran, Iran,
h_yazdani@pnu.ac.ir

**** Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payam Noor university, Tehran, Iran,
mhaji1343@yahoo.com

Date received: 11/09/2023, Date of acceptance: 07/01/2024

Keywords: Old lexicography, *Mosarrahat ul-asmā'*, Lotfullah Halimi, linguistic features, rare words.

Mosarrahat ul-Asmā' is a bi-lingual Arabic to-Persian dictionary, written by Lotfullah ebn abi Yousef Halimi, ottoman lexicographer and philologist of the ninth and beginning of the tenth century AH (15 century AD). This book written in 872 AH (1466 AD) , has nearly 17112 headwords, considering some of their Turkish equivalents (nearly 700 headwords), we can somehow call it a tri-lingual Arabic to Persian and Turkish dictionary. Considering this kind of dictionary emersion in the ninth-century, we can enumerate *Mosarrahat ul-Asmā'* as a pioneer in this field.

This book is the result of the authorship of the lexicographer who has written several dictionaries; including *Bahr ul-gharā'eb*, *Loghat-e Halimi*, *Nesār ul-Malek*, and *Tohfāt ul-Maghaddamat ul-loghat*. Undoubtedly his long life, learning various sciences and being in important employment has had a great influence on the expansion of his lexical range, therefore this book is a precious treasure of Persian and Turkish words and combinations, valuable information about their meanings, phonetic, lexical developments and represents the skill of the author in the art of lexicography.

This dictionary, has nearly 17112 headwords arranged in alphabetical order based on the first and second letters. Considering the type of grammatical words in the Arabic language (Noun, Verb, and Preposition), these headwords are «Nouns». Headwords and their meanings are arranged in this book in the lexicography of the Ottoman land, such that Arabic headwords are written one after another and their meanings are arranged just right below it like a cross. The author has collected these headwords from books including *Moghaddamat ul-Adab* by Jār ul-llāh-e Zamakhshari and *Assāmi fel Asāmi* by Abulfath-e Meydāni and he added explanations to them obtained from the books including *Assehāh* by Jowhari, *Jamharat ul-loghat* by Ebn-e Dorayd, *Mojmal ul-loghat* by Ebn-e Fāres, *Almerghāt* by Adib-e Natanzi, *Ghānun-e Adab* by Abulfazl-e Habishi, etc.

The oldest accessible source which has mentioned *Mosarrahat ul-Asmā'* is *Anis ul-Fogha-hā* by Ghasem ebn-e Abdollāh-e Ghownavi (dead 987 AH). He has introduced *Mosarrahat ul-Asmā'* in his work beside famous dictionaries like *Al'eyn* by Khalil ebn-e Ahmad, *Assehāh* by Jowhari, *Asās ul-Balāghe* by Zamakhshari, *Almasāder* by AbuBakr-e Tanusi, etc, in the introduction chapter of the «*Kotob ul-loqat*».

This dictionary has unique stylistic and lexical features that after correcting and editing, as an old prose text and a reference book can be a suitable context for literary

45 Abstract

research and lexical references in various areas. The most important features of this book are:

«Features of lexicography»: Presenting the new methods of lexicography by comprehensive definitions in a way that the dictionary user grasps the proof of the meaning; Presenting various lexical information in every headword; Indicating short vowel sounds of the words; Using several types of plural and simple words; Recording synonyms of the word, etc.; Using the rare meanings of the words; Using the brevity in the term for abstaining from wordiness by shortening the sentence by making descriptive compounds.

«Lexical and phonetic features»: Recording the rare and compound words that have been used rarely in the texts; Recording the words with their old pronunciation that today are not pronounced like that anymore except in a few special Persian-speaking areas and both its old and modern pronunciations have been recorded in available dictionaries; Recording the words which their pronunciation is not available in any dictionary and there is a possibility that it is a dialect from certain regions or a Turkish accent if the scribe did not record it incorrectly; Recording the pronunciation of Turkish words, which represents the old pronunciation of Ottoman Turkish in the 9th century; Recording the Specialized words: Lotfullāh-e Halimi had skills in judgment, Islamic jurisprudence, medicine, poetry, prosody and rhyme, calligraphy, astronomy, etc. Therefore, this book is a valuable repository of specialized words in the aforementioned fields, especially medicine.

«Grammatical features»: Making new and rare compounds (composite words); Using nouns with their unnormal qualifying adjectives; Using the noun and its qualifying adjective inversely (following the Turkish language); Using the noun and its qualifying adjective like Arabic grammar.

Result: Mosarrahat ul-Asmā' dictionary has unique stylistic and lexical features that highlight the necessity of correcting and printing this book. Fortunately, this book is under correction and final editing.

Bibliography

'Onsor ul-Ma'āli, KeyKāvus ebn-e Eskandar (1345), *GhabusNāme*, by effort GholāmHoseyn-e Yousefi, Tehrān: Book translation and publishing institution (Bongāh-e Tarjome va Nashr-e Ketāb). [in Persian]

- Adib-e Karamini, Ali ebn-e Mohammad ebn-e sa'id (1385), *Takmelat ul- Asnāf*, Edited by effort Ali Ravaghi and in collaboration with Zolaykhā Azimi, Tehran: Association of Cultural Works and Honors (Anjuman-e Āsār & Mafākher-e Farhangi). [in Persian]
- Aghābozorg-e Tehrāni, Muhammad-Mohsen (1983/1403), *Azzari'e elā tasānifo ul- shi'ae*, Beyrut: Dār ul- 'azvā.
- Asadi Tusi, AbuMansur Ali ebn-e Ahmad (1897), *Loghat-e Fors*, by effort Pāvel Hern, Gotengen: Diterikh Printing press. [in Persian]
- Baghdādī, Ismā'eil (?), *Izāh ul- Maknun (felzeyl 'alā Kashfozzonun an asāmi ul- kotob & alfonun)*, by correction Mohammad Sharafoddin Palteghāpā and Raf'at Bigle kalisi, Beyrut: Dār ehyā'-e 'elm lelmollāyin. [in Arabic]
- Baqdādī, Ismā'eil (1951), *Hedyat ul- 'ārefin (Asmā' ul- Mo'allefin & Āsār ul- Mosannefin)*, Beyrut: Dār ehyā'-e altorās ul- arabi. [in Arabic]
- Boruseli, MohammadTāher (1333), *Osmāni Mo'allef-lari*, Istanbul: 'Āmere printing press. [in Turkish]
- Busine, Monji (1425/2004), *Mowsu'at ul-'Olamā val-Odabā'elArab val-Moslemin*, Beyrut: Dār ul- Jalil. [in Arabic]
- Dādegan: Data search system of Academy of Persian Language and Literature: <https://dadegan.apll.ir/> [in Persian]
- Dehār, GhāziKhān Badr Mohammad (1349), *Dastur ul-akhvān*, by effort Sa'eid Najafī Asadullāhi, Tehrān: Center for Iran Culture. [in Persian]
- Dehkhodā, AliAkbar (1377), *LoghatNāme-ye Dehkhodā*, Tehrān: LoghatNāme-ye Dehkhodā Institute. [in Persian]
- Derāyati, Mustafā (1392), *Union Catalogue of Manuscripts of Iran* (Fehrestegān-e noskhe-hāy-e Khatti-e Irān (Fatkhā)), Tehrān: National Library and Archives of I.R. Iran. [in Persian]
- Ebne Balkhi (1921), *Fārs-Nāme*, by effort Gāy Lesterng & Reynold Elen Nikelson, Kambrig: Dar ul-Fonon Printing press. [in Persian]
- Ebne Dorayd, Mohammad ebn-e Hasan (1987), *Jamharat ul- loghat*, by effort Dr. Ramzi Monir B'albaki, Beyrut: Dār ul- 'elm lelmollāyin. [in Arabic]
- Ebn-e Manzur, Mohammad ebn-e Mukarram (1994/1414), *Lesān ul- 'Arab*, Beyrut: Dār ul- fekr leltebā'at & alnashr & altowzi'. [in Arabic]
- Erkan, Mustafā (2016), «Halimi, Lotfullah», *Turkiye Diyanet Vakfi Islām Ansiklopedisi (TDV)*, vol. 15, with two supplementary volumes published in. [in Turkish]
- Ghonavi, Ghāsem ebn-e Abdollāh (1427), *Anis ul-fogha-hā*, by effort Ahmad ebn-e 'Abdorrazzāgh ul-kabisi, Riyāz: Dār-e ebn ul-Jowzi. [in Arabic]
- Hāji Khalife, Mostafā ebn-e 'Abdollāh (?), *Kashfozzonun an Asāmi ul- Kotob & Alfonun*, Beyrut: Dār ehyā'-e altorās ul- arabi. [in Arabic]
- Halimi, Lotfullāh (10/11 AD), *Mosarrahat ul-asmā'*, Manuscript no. 3989, Central Library of University of Tehran. [in Persian]

47 Abstract

- Halimi, Lotfullāh (11/12 AD), *Mosarrahat ul- asmā'*, Manuscript no. 3843, Central Library of University of Tehran. [in Persian]
- Halimi, Lotfullāh (888), *Mosarrahat ul-asmā'*, Manuscript no. 13824, Library of Islamic Consultative Assembly. [in Persian]
- Halimi, Lotfullāh (90۶), *Mosarrahat ul-asmā'*, Manuscript no. 980, Malek National Library and Museum. [in Persian]
- Halimi, Lotfullāh (907), *Mosarrahat ul-asmā'*, Manuscript no. 5505, Central Library of University of Tehran. [in Persian]
- Halimi, Lotfullāh (?), *Mosarrahat ul- asmā'*, Manuscript, Melburn Universiti Library. [in Persian]
- Halimi, Lotfullāh ebn-e Abu Yusuf (2013), *Loghat-e Halimi*, hazirlayan/ Adem Uzun, Turk Dil Kurumu, Ankara. [in Turkish]
- HasanDust, Mohammad (1393), *Etymological dictionary of Persian language* (Farhng-e Risheshenākhti-e Zabān-e Fārsi), Tehran: Academy of Persian Language and Literature. [in Persian]
- Jafari, Zahrā (1393), «Farhang-e Sho'ori», *Encyclopaedia of Persian Language and Literature* (Dāneshnāme-ye Fārsi-ye Zabān-o Adab) , Vol: 5, Editor-in-Chief: Ismā'il-e Sa'ādat, Tehrān: Academy of Persian Language and Literature. [in Persian]
- Jowhari, Ismā'il ebn-e Hammād (1984/1404), *Assehāh (Tāj ul- loghat & sehāh ul- Arabiyyat)*, by effort Ahmad 'Abd ul- ghafur 'Attār, Beirut: Dār ul- 'elm lelmollāyin. [in Arabic]
- Kahhāle, 'OmarRezā (137۶), *Mo'jam ul-mo'allefin*, Beirut: Dār Ehyā' Attorās ul-'Arabi. [in Arabic]
- Kamus-i Turki: <https://turki.cagdassoziuk.com>. [in Turkish]
- Kātebi, Ali (1389), «Halimi Lotfullāh ebn-e Yousof», *Encyclopedia of Islamic World*, Vol. 14, Editor-in-Chief: GholāmAli Haddād-e 'Adel, Tehrān: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [in Persian]
- Kufi, Ali ebn-e Hāmed (1384), *Fath-Nāme*, by effort 'Omar ebn-e Mohammad Dāvoud Poute, Tehrān: Asātir. [in Persian]
- Kurdi-e Neyshāburi, Adīb Yaghub (1355), *Ketab Albolghe*, by effort Mojtabā Minowvi and Firouz-e Harirchi, Tehrān: Center for Iran Culture. [in Persian]
- Majdi Afandi, Mohammad (12۶9), *Hadā'egh ul-shaghāyegh*, by effort HājAli Afandi, Istānbul: Āmere Printing press. [in Turkish]
- Meydāni, Abulfath ebn-e Mohammad (1345), *Assāmi fel Asāmi*, by effort Ja'far-e Shahidi, Tehrān: Center for Iran Culture. [in Persian]
- Meydāni, Abusa'd Sa'eid ebn-e Ahmad (1377), *Alasmā fel Asmā'*, by effort Ja'far-Ali Omidī Najaf-Ābādi, Tehrān: Osve. [in Persian]
- Mohammad ebn-e 'Abdol-Khālegh, Ebn-e Ma'rouf (1392), *Kanz ul-loghāt dictionary*, by effort Rezā 'Alavi, Tehrān: Mortazavi. [in Persian]
- Monzavi, Ahmad (1350), *List of Persian manuscripts*, Tehrān: Regional cultural institute. [in Persian]
- Monzavi, Ali-Naghi (1337), *Arabic to Persian dictionaries*, Tehrān: Tehrān University. [in Persian]

- RashnuZāde, Bābak (1375 A), «Halimi», *Encyclopaedia of Persian Literature* (Dāneshnāme-ye Adab-e Fārsi) (Persian Literature in Ānātoli and Bālkān), Vol: ۶, Editor-in-Chief: Hasan-e Anushe, Tehrān: Ministry of Culture and Islāmīc Guidance. [in Persian]
- RashnuZāde, Bābak (1375 B), «Persian Lexicography in Ānātoli and Bālkān», *Encyclopaedia of Persian Literature* (Dāneshnāme-ye Adab-e Fārsi) (Persian Literature in Ānātoli and Bālkān), Vol: ۶, Editor-in-Chief: Hasan-e Anushe, Tehrān: Ministry of Culture and Islāmīc Guidance. [in Persian]
- RashnuZāde, Bābak (1375 C), «Mosarrahat ul-asmā'», *Encyclopaedia of Persian Literature* (Dāneshnāme-ye Adab-e Fārsi) (Persian Literature in Ānātoli and Bālkān), Vol: ۶, Editor-in-Chief: Hasan-e Anushe, Tehrān: Ministry of Culture and Islāmīc Guidance. [in Persian]
- Rudaki, Abu 'Abdollah Ja'far ebn-e Mohammad (1319), *Biography and Poems of Abu 'Abdollah Ja'far ebn-e Mohammad Rudaki-e Samarghandi* (Vol.3), by effort Sa'eid-e Nafisi, Tehrān: Company of Adab bookstore. [in Persian]
- Sabbaghi, Ali (1390), «A Study on Method of bi and tri-lingual Arabic to Persian and Turkish dictionaries», no. 11, Tehrān: Stylistics of Persian Verse and Porse (Bahār-e Adab). [in Persian]
- Sādeghi, AliAshraf (1395), «Mohazzab ul-asmā'», *Encyclopaedia of Persian Language and Literature* (Dāneshnāme-ye Fārsi-ye Zabān-o Adab) , Vol: ۶, Editor-in-Chief: Ismā'il-e Sa'ādat, Tehrān: Academy of Persian Language and Literature. [in Persian]
- Sāheb ebn-e 'Abbād (1414/1994), *Al-Mohit Fel-loghat*, by effort Shikh MohammadHasan Āl-e Yāsin, Beyrut: Ālam ul-Kotob. [in Arabic]
- Sepehr, MohammadTaghi (1383), *Barāhin ul-'ajam* (with margings and enclosures by Ja'far-e Shahidi), Tehrān: Tehrān University. [in Persian]
- Sorayyā, Mohammad (1311), *Sejell-e 'Osmāni* (Biography of famous Ottoman people), Istānbul: 'Āmere printing press. [in Turkish]
- Surābādi, Abubakr 'Atigh-e Neyshāburi (1338), *Qur'an Translation and Stories* (Ghesse-hā va Tarjome-hā-e Ghor'an), by effort Yahyā Mahdavi and Mehdi Bayāni, Tehrān: Tehrān University. [in Persian]
- Teflisi, Abulfazl Habish ebn-e Ibrāhim (1350), *ghānun-e Adab*, Tehrān: Center for Iran Culture (Bonyād-e Farhng-e Irān). [in Persian]
- ZākerHoseyni, Mohsen (1383), «Halimi and His Lexicons», *Supplement no. 18* , *Nāme-ye Farhangestān*. [in Persian]
- ZākerHoseyni, Mohsen (1384), «Bahr ul-gharā'eb», *Encyclopaedia of Persian Language and Literature* (Dāneshnāme-ye Fārsi-ye Zabān-o Adab) , Vol: 2, Editor-in-Chief: Ismā'il-e Sa'ādat, Tehrān: Academy of Persian Language and Literature. [in Persian]
- Zanji-e Sajzi, Mahmud ebn-e 'Omar (13۶4), *Mohazzab ul-asmā' (fi Morattab ul-horuf val-ashyā')*, by effort MohammadHoseyn-e Mostafavi, Tehrān: 'Elmi & Farhangi. [in Persian]
- ? (19۶0), «men Masāder ul- tarikh ul- arabi belloqat el- fārsiyyat: Farhagnāme-hāye Arabi», first year, no. 4 , Beyrut: Adderāsāt ul- Adabiyye magazine. [in Arabic]
- ?(1367), *Taj ul-Asāmi (Tahzib ul-Asmā')*, by effort Ali Owsat Ibrāhimi, University Publication Center. [in Persian]

معرفی فرهنگ مصوحة الأسماء

معصومه امینیان*

فاطمه کوپا**، حسین یزدانی***، مرتضی حاجی مزدارانی****

چکیده

مصوحة الأسماء فرهنگ دوزبانۀ عربی به فارسی اثر لطف‌الله بن ابی یوسف حلیمی، فرهنگ‌نویس و لغت‌شناس عثمانی تبار قرن نهم و اوایل قرن دهم هجری قمری است. این کتاب که در سال ۸۷۲ ق تألیف شده است، قریب به ۱۷۱۱۲ مدخل دارد که با احتساب معادل‌های ترکی برخی از مدخل‌های آن - حدود ۱۱۸۰ مدخل - می‌توان آن را به‌نوعی فرهنگ سه‌زبانۀ عربی - فارسی - ترکی قلمداد نمود و با توجه به پیدایش این نوع فرهنگ‌ها در قرن نهم می‌توان آن را جزو اولین کتاب‌ها در این زمینه برشمرد. علاوه بر این ویژگی که خود تنوع زبان تعریف را به همراه دارد، از دیگر وجوه امتیاز این کتاب می‌توان به این موارد اشاره نمود: ارائه تعریف‌های جامع و کامل برای برخی از مدخل‌ها، متمایز از دیگر فرهنگ‌های مشابه؛ ضبط مشکول برخی معادل‌های فارسی و گاه ترکی که نمایانگر تلفظ کهن لغات یا لهجۀ محلی یا ترکی آن‌هاست؛ استعمال برخی از تلفظ‌های دیگر و نادر لغات که بیانگر تحولات و دگرگونی‌های آوایی آن‌هاست؛ آوردن لغات و ترکیبات شاذ و نادر؛ ضبط واژگان تخصصی طب.

کلیدواژه‌ها: فرهنگ‌نویسی کهن، مصوحة الأسماء، لطف‌الله حلیمی، ویژگی‌های زبانی، واژگان شاذ.

* مربی، گروه فرهنگ‌نویسی، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،

masumeaminian@yahoo.com

** استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، F.kouppa@yahoo.com

*** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، h_yazdani@pnu.ac.ir

**** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، mhaji1343@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۷

۱. مقدمه

قدیمی‌ترین منبع قابل دسترسی که از *مصرّحة الأسماء* نام برده است *انیس الفقهاء* (فی تعریفات الالفاظ المتداوله بین الفقهاء) اثر قاسم بن عبدالله قونوی (متوفی ۹۷۸ ق) است. وی در این کتاب در بخش معرفی «کتب اللغة» - که بسیار مختصر به آن پرداخته و فقط به معرفی ۹ اثر در این زمینه بسنده کرده است - *مصرّحة الأسماء* را در کنار کتب لغت مشهوری همچون *العین* خلیل بن احمد فراهیدی، *الصّحاح* جوهری، *اساس البلاغہ* زمخشری، *المصادر* ابوبکر تنوسی، *المغرب* مطرزی، *دیوان‌الادب* فارابی و *مجمّل اللغة* ابن فارس نام برده (← قونوی، ۱۴۲۷: ۳۹-۴۰) و در مواردی، از معانی آن مدد جسته است. (همان، ۶۵)

تاریخ تألیف این فرهنگ بنا بر اشاره صریح مؤلف در مقدمه کتاب که: *فَسَمَّيْتُهَا «مصرّحة الأسماء» مَعَ قَصْدِ التَّارِيخِ*، در سال ۸۷۲ ق بوده یعنی نام کتاب، ماده تاریخ تألیف آن است. برخی منابع به اشتباه، تاریخ آن را ۹۰۷ ق ذکر کرده‌اند (← درایتی، ۱۳۹۲: ۸۳۸/۲۹؛ رشنوزاده، ۱۳۷۵: ۶۴۱/۶) و برخی دیگر آن را متعلق به قرن دهم معرفی کرده‌اند. (← منزوی، ۱۳۳۷: ۲۰۱ و بی‌نا، ۱۹۶۰: ۱۰۳).

نام کتاب، در همه منابع *مصرّحة الأسماء* آمده است (← بغدادی، بی‌تا: ۴۹۳/۲؛ قونوی، ۱۴۲۷: ۴۰ و ۶۵؛ کخّاله، ۱۳۷۶: ۱۵۶/۸؛ منزوی، ۱۳۳۷: ۲۰۱) به جز تنها منبعی که آن را به اشتباه «*مُصَرِّحَاتُ الْأَسْمَاءِ*» ضبط کرده است. (← کاتبی، ۱۳۸۹: ۶۳/۱۴) حاجی خلیفه در کتاب خود نامی از آن نیاورده است.

این فرهنگ حدود ۱۷۱۱۲ مدخل دارد که به ترتیب الفبایی مبتنی بر حرف اول و دوم قرار گرفته‌اند. همان طور که از نام کتاب برمی‌آید مدخل‌های آن از سه نوع کلمه در زبان عربی، فقط به مقوله «اسم» پرداخته و از «فعل» و «حرف» - به استثنای مواردی اندک - خبری نیست.

مؤلف، این کتاب را به بایزید بن محمد خان که در آن زمان شاهزاده بود و حلیمی معلّمی وی را بر عهده داشت، تقدیم و از او، نظر به آینده، به‌عنوان «سلطان» یاد کرده است. گویا همین امر باعث شده که مؤلفانی در صحت تاریخ تألیف این کتاب تردید کنند و از آنجایی که سلطنت بایزید در سال ۸۸۶ ق آغاز شده، برخی سال تألیف آن را ۹۰۷ ق پنداشته‌اند، غافل از اینکه چند نسخه خطی کتاب با تاریخ کتابت قبل از سال ۹۰۷ ق وجود دارد. از طرفی دیگر اطلاق این عنوان بر شاهزاده در *نثارالملک* نیز سابقه دارد. این موضوع باعث شده که علینقی منزوی نام *مصرّحة الأسماء* را در ضمن فرهنگ‌های قرن دهم بیاورد. (ذاکرا الحسینی، ۱۳۸۳: ۲۷).

۲. معرفی مؤلف

نام وی بنا بر اشاره صریح خود در مقدمه اثر معروفش، کتاب «لغت حلیمی» یا «شرح بحر الغرایب»، «لطف‌الله بن ابی‌یوسف حلیمی» است (Halîmi:2013, 739). شرح حال وی در منابع فارسی نیامده (ذاکرا الحسینی، ۱۳۸۳: ۵) و تاریخ تولدش در هیچ کدام از منابع موجود ذکر نشده است. محل تولدش را آماسیه^۱ (← ثریا، ۱۳۱۱: ۲۴۱/۲؛ بروسه‌لی، ۱۳۳۳: ۲۷۳؛ بوسینه، ۱۴۲۵: ۱۸۴/۷) نام برده‌اند. از تاریخ تألیف آثارش چنین برمی‌آید که در قرن نهم هجری قمری می‌زیسته و با توجه به برخی منابع شاید در اوایل قرن دهم در گذشته است.

از قدیمی‌ترین منابعی که از او نام برده‌اند می‌توان به *انیس الفقهاء* اثر قاسم بن عبدالله قونوی (متوفی ۹۷۸ ق) (← قونوی، ۱۴۲۷: ۴۰) و *حدائق الشقایق* (تألیف ۹۹۵ ق) اثر محمد مجدی افندی اشاره کرد. (← مجدی افندی، ۱۲۶۹: ۳۸۶). بغدادی اصل وی را از عجم دانسته (← بغدادی، ۱۹۵۱: ۸۴۰/۱) و برخی منابع ذکر کرده‌اند که تحصیلات اصلی خود را در ایران، در یکی از محافل برجسته فرهنگی آن زمان، گذرانده است. حلیمی عمر طولانی یافته و در مواضع مختلف، متصدی منصب قضاوت بوده است. (Erkan: 2013, 15/341) →

حلیمی جدا از موقعیت سیاسی و اجتماعی‌اش دارای ابعاد علمی و ادبی متنوعی بود: وی پیش از بر تخت نشستن ابوالنصر سلطان بایزید دوم (۸۸۶-۹۱۸)، معلّم او بوده و من جمله حکایات و دواوین عجم را به وی می‌آموخته است. (ذاکرا الحسینی، ۱۳۸۳: ۸). از آنجا که قاضی بوده می‌توان دانست که بر فقه و دیگر لوازم علم قضا احاطه داشته و از آثار او چنین برمی‌آید که با عروض، قافیه، بدیع، بیان، معما، دبیری، ریاضی، نجوم، طب و اخلاق نیز آشنا بوده و ترکی و فارسی و عربی را خوب می‌دانسته است. (همان، ۷)

حلیمی دارای طبعی شاعرانه و خطی خوش بوده است. مصطفی علی از گالیبولی که حتی شاعران قدرتمندی مانند «نجاتی» و «باقی» را دست کم می‌گرفت، او را صاحب ذوق و استعداد و شایسته مدح دانسته است. همچنین قصاید او را شبیه به قصاید سلمان ساوجی و از قدرتمندترین اشعار، توصیف کرده و او را دارای تخیل قوی و اهل قلم و تألیفاتش را درخور تحسین دانسته است. او می‌گوید که حدود سی رساله و قصیده از وی دیده است. وی در سال ۸۸۲ ق، متن قرآن را با خط نسخ نوشت و سال بعد آن را به فارسی ترجمه و با خط تعلیق در بین سطور آورد، که نشان می‌دهد او در آن زمان خوشنویس نیز بوده است. (Erkan → 15/341: 2013). وی از طبیبان معروف زمان خود بود و نزد شرف‌الدین صابونجی اوغلو، رئیس دارالشفای آماسیه، پرورش یافت. (کاتبی، ۱۳۸۹: ۶۳)

اکثر منابع تاریخ مرگ او را ۹۲۲ ق (← قونوی، ۱۴۲۷: ۴۰؛ بغدادی، ۱۹۵۱: ۸۴۰/۱؛ بروسه‌لی، ۱۳۳۳: ۲۷۳؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۱/۱۷) ثبت کرده‌اند.

از وی آثار متعددی بر جای مانده است: بحرالغرائب: فرهنگ دوزبانۀ فارسی به ترکی؛ نثارالملک: فرهنگ دوزبانۀ فارسی به ترکی؛ لغت حلیمی: فرهنگ دوزبانۀ فارسی به ترکی؛ قصیده تائیه: ۵۱ بیت عربی؛ گلشن زیبا: در طب؛ ترجمۀ قرآن به فارسی؛ مختصرالاشکال و شرحها (فرائض حلیمی): درباره حقوق ارث؛ حاشیه الحلیمی علی الخیالی: در عقاید اسلامی؛ تحفته مقدمه اللغه: فرهنگ منظوم فارسی به ترکی؛ مرآت التابیین: در مورد توبه؛ رساله فی بیان قواعد المعما: در قواعد معما؛ رساله فی تجنیسات والتسیحات والمجازات: در قواعد جناس و تشبیه و استعاره. (Erkan, 2013: 15/341 →) و نیز «مصرحة الأسماء»: فرهنگی که موضوع این مقاله است و در بخش بعدی به معرفی آن پرداخته خواهد شد.

با بررسی موضوعی مجموعه آثار حلیمی و اختصاص تقریباً نیمی از آن‌ها به مقولۀ فرهنگ‌نگاری و لغت، به‌خوبی می‌توان دریافت که وی در میان علومی که در آن‌ها مهارت و تخصص داشته، گرایش و علاقه ویژه‌ای به لغت‌نویسی دارد. از نظر وی بنیان تعلیم و تعلم بر پایه‌های دانستن «لغت» استوار است:

کاکتساب علم و آدابست فرض	تا به لحد از مهد اندر طول و عرض
لیک تعلیم و تعلم را مجال	نیست جز تمکین الفاظ و مقال
جمله معلومات را آمد رسوم	بس لغت بوده است مفتاح علوم
هرکه کسب علم را طالب بُود	اولاً وی را لغت واجب بُود

(حلیمی، ۱۳۹۴: ۱۸-۱۹)

از این رو «فرهنگ‌نگاری» را که از آن با «وضع الفاظ» یاد می‌کند، یک وجه امتیاز بسیارخوب برای خود می‌داند:

بعد از آن کاندر دواوین کبار	شد تصفح بر وجوه امتیاز
هم تتبع کرده بر نقل کتب	پاک کردم در نظر از قشر لب
وضع الفاظ از حقیقت یا مجاز	شد مرا ممتاز حق‌الامتیاز

(همان)

معرفی فرهنگِ مصرحة‌الاسماء (معصومه امینیان و دیگران) ۵۳

و همین امتیاز اوست که در اغلب منابع معاصر که از حلیمی یاد شده است در آغاز سخن، او را لغت‌شناس و فرهنگ‌نویس معرفی نموده و سپس به منصب قضاوت، فقاہت، شاعری و طبابت او اشاره کرده‌اند. (ذاکرا الحسینی، ۱۳۸۳: ۵؛ کاتبی، ۱۳۸۹: ۶۲/۱۴؛ رشنوزاده، ۱۳۷۵ الف: ۳۴۴/۶)

۳. جایگاه مصرحة‌الاسماء در فرهنگ‌نویسی

این مبحث از چند منظر قابل تبیین است:

۱.۳ فرهنگ‌های دو و سه زبانه

در پیدایش فرهنگ‌نویسی دو و سه زبانه فارسی، ترکی، عربی عوامل متعددی تأثیر داشتند. از یک سو فتح ایران به دست اعراب و رواج زبان عربی به‌عنوان زبان دین و زبان قوم غالب، هجوم ترکان مسلمان به ایران و حاکمیت طولانی‌مدت آنان و رواج زبان ترکی به‌عنوان زبان حاکمان و از سوی دیگر بیرون آمدن زبان فارسی دری از خاستگاه اصلی خود و گسترش آن در سراسر ایران آن روزگار به‌عنوان زبان رسمی جامعه و در نهایت گسترش حوزه نفوذ و کاربرد زبان فارسی در خارج از قلمرو ایران مانند ترکیه، هند، چین و غیره این زمینه را فراهم ساخت. (صباغی، ۱۳۹۰: ۴۰۴)

تألیف این‌گونه فرهنگ‌ها از سده نهم هجری در آناتولی رواج گرفت. فرهنگ‌نویسان این دوره را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: نخست آنان که کار پیشینیان را درباره زبان عربی ادامه دادند اما جز تلخیص کتاب‌های پیشینیان کار تازه‌ای نکردند. دسته دوم گروهی که فقط فرهنگ فارسی به فارسی می‌نوشتند و این گروه را باید پیشوایان نهضت عظیم فرهنگ‌نویسی سده دهم و یازدهم هجری دانست. دسته سوم فرهنگ‌نویسان فارسی به ترکی بودند که کار آن‌ها نشانگر رواج زبان ترکی هم در عثمانی و هم در ایران و نیز در قلمرو ترکان عثمانی و نیاز اهل قلم و دیوان به این زبان بود. فرهنگ‌هایی که در این دوره در عثمانی تدوین شدند بیشتر فارسی به ترکی و عربی به فارسی است. (رشنوزاده، ۱۳۷۵ ب: ۶/۶۴۰) مشاهده نام حلیمی با تعدد آثارش در کنار فرهنگ‌نویسانی چون احمد قیصری مؤلف تاج‌الرؤوس و عز‌النفس و بهاء‌الدین معلقروی مؤلف اعجوبیة‌الغرائب فی نظم الجواهرالعجایب نمایانگر جایگاه ویژه وی در این زمینه است. (← همان) حتی آثار او مأخذ فرهنگ‌نویسان بعد قرار گرفت به‌طوری‌که قراحصاری در

شامل اللغه و نعمت‌الله بن احمد بن مبارک رومی در لغت نعمت‌الله از لغت حلیمی او (← ذاکرالحسینی، ۱۳۸۴: ۲۳) و حسن شعوری در فرهنگ شعوری از بحرالغرائب او به‌عنوان یکی از منابع خود نام برده‌اند. (← جعفری، ۱۳۹۳: ۵۵/۵)

فرهنگ‌های سه‌زبانۀ عربی، فارسی و ترکی رهاورد این تعامل فرهنگی و زبانی و تنوع و تکثر فرهنگ‌نویسی است که می‌توان از قدیمی‌ترین آن‌ها، براساس منابع موجود، از ترجمۀ *مرقاة الکلام العرب و العجم* (ترجمه ۸۳۵ ق) به قلم ابراهیم مسکن نام برد. (← صباغی، ۱۳۹۰: ۴۰۷) از این رو می‌توان *مصرحة الأسماء* را جزو اولین فرهنگ‌هایی دانست که در این زمینه به رشتهٔ تحریر درآمده است. وجود لغاتی که طبق پیکره‌های موجود زبانی برای اولین بار در این کتاب دیده می‌شود و قبل از آن در فرهنگ‌های مشابه نبوده است و بعد از آن نیز در متون رواج یافته است خود دلیلی بر این مدعا است. لغاتی همچون: بادره = پایژه (حلیمی، ۸۸۸: ۵۵)؛ بشمه (۳۵ر)؛ پُشکله = بشکله (۱۰۸چ)؛ خایه‌ریز (۸۵چ)؛ منجو (۸۶ر)؛ منتر (۹۶چ و ۱۰۰ر)؛ منگنه (۱۰۵چ)

۲.۳ تعریف‌نگاری

همانطور که پیش از این اشاره شد، *مصرحة الأسماء* حاصل قلم‌فرسایی مؤلف لغت‌شناسی است که پیش از آن فرهنگ‌هایی همچون *بحرالغرائب*، *نثارالملک* و *لغت حلیمی* را در کارنامهٔ فرهنگ‌نگاری خود دارد. بررسی برخی از تعریف‌های دقیق، جامع و کامل این کتاب که نظیر آن در هیچ فرهنگ مشابه یافت نمی‌شود، نمایانگر تبخّر حلیمی در فن فرهنگ‌نویسی است:

- **بوصی** (معرب بوزی)، شواهد متون نشان می‌دهد که نوعی کشتی است اما چه نوع آن؟ و بیافریدیم ایشان را مانند آن کشتی که در آن می‌نشینند چون زورق و بوصی و ارماث (سورآبادی، ۱۳۳۸: ۹۱۸/۲)

این لغت در فرهنگ‌ها این‌گونه معنی شده است:

الأسمی فی الأسماء: کشتی خُرد (میدانی، ۱۳۷۷: ۴۹۰/۱)

تکملة الاصناف: زورق (ادیب کرمنی، ۱۳۸۵: ۶۰/۱)

قانون ادب: کشتی خُرد (تفلیسی، ۱۳۵۰: ۱۷۸۸/۳)

تاج‌الاسامی: زورق (بی‌نا، ۱۳۶۷: ۷۲)

معرفی فرهنگِ مصرّحة الأسماء (معصومه امینیان و دیگران) ۵۵

کنز اللغات: به تشدید، یک نوع کشتی است (محمد بن عبدالخالق، ۱۳۹۲: ۲۹۱/۱)

مصرّحة الأسماء: کشتی خردی که ملّاح برای خویش دارد. (۲۳ج)

همان طور که ملاحظه می‌شود تنها تعریف ارائه‌شده در مصرّحة الأسماء است که نوع کشتی را مشخص می‌کند. این معنا را شواهد متون نیز تأیید می‌کنند:

مالها از راه کشتی روان کرد تا از دیبل در بوزی نهند و به خزانه دارالخلافت رسانند.

(کوفی، ۱۳۸۴: ۲۴۱)

سیراف در قدیم شهری بزرگ بوده است آبادان و پرنعمت و مشرع بوزی‌ها و کشتی‌ها.

(ابن بلخی، ۱۹۲۱: ۱۳۶)

در اصطلاح فرهنگ‌نویسی هر تعریف باید یک «جنس» و یک یا چند «فصل» را شامل شود و از طرفی تعریف باید «جامع» و «مانع» باشد؛ به طوری که مخاطب به محض خواندن آن، معنا را کامل دریافت کند و آن را با دیگر مصداق‌های ذهنی خلط نکند. این نوع معانی در مصرّحة الأسماء بیشتر از دیگر فرهنگ‌های مشابه دیده می‌شود. در نمونه‌های فوق، همه فرهنگ‌ها به «جنس» معنا یعنی «کشتی»، اشاره کرده‌اند اما «فصلی» که ممیزه آن از دیگر انواع کشتی باشد، ارائه نداده‌اند. نمونه‌های دیگر مانند

- بئر

الأسمی فی الأسماء: هرچه بر جَهد از مردم (میدانی، ۱۳۷۷: ۳۴۶/۱)

البلغة: آنچه بیرون جَهد از مردم (کردی نیشابوری، ۱۳۵۵: ۱۵۰)

تکملة الأصناف: هرچه از اندام مردم بردم. (ادیب کریمینی، ۱۳۸۵: ۳۵/۱)

قانون ادب: دمیدگی بر تن (تفلیسی، ۱۳۵۰: ۶۹۵/۲)

تاج‌الأسامی: دمیدگی بر روی اندام (بی.نا، ۱۳۶۷: ۵۲)

دستور الأخوان: دمیدگی که بر روی و اندام پدید آید و ریش‌های خرد (دهار، ۱۳۴۹: ۹۶/۱)

مصرّحة الأسماء: هرچه بیرون جَهد از جسم از جنس آماس‌های کوچک که اگر بزرگ‌تر

باشد دُمَل گویند. (۱۹ر)

- قَرَدَد:

السامی فی الأسامی: با درشتی بلند (میدانی، ۱۳۴۵: ۴۶۸)

تکملة الاصناف: زمین بلند با درشتی (ادیب کریمینی، ۱۳۸۵: ۵۲۸/۱)

۵۶ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

تاج‌الاسامی: زمین بلند و درشت (بی.نا، ۱۳۶۷: ۴۴۰)
الصباح: المكان الغلیظ المرتفع (جوهری، ۱۴۰۴: ۵۲۴/۲)
جمهرة اللغة: أرض صلبة شديدة (ابن درید، ۱۹۸۷: ۱۱۶۳/۲)
مصرحة الأسماء: زمین سخت که کشت را نشاید. (۱۰۴: ۱۰۴)

- قرئبی

البلغة: جنسی از جُعَل (کردی نیشابوری، ۱۳۵۵: ۲۵۰)
تكملة الأوصاف: خبز دوک و يقال درم‌دزد (ادیب کرمنی، ۱۳۸۵: ۵۵۰/۱)
تاج‌الاسامی: درم‌دزد (بی.نا، ۱۳۶۷: ۴۶۹)

مهذب‌الاسماء: جنسی ست از خزدو، او را درم‌دزد گویند. (زنجی سجزی، ۱۳۶۴: ۲۶۲)
مصرحة الأسماء: کرمی است درازپای بزرگتر از خنفسا، آن را درم‌دزد خوانند. (۱۰۵: ۱۰۵)

بررسی نمونه‌های فوق نشان می‌دهد که مصرحة الأسماء با روشی نسبتاً نوین در تعریف‌نگاری، متمایز و مستقل از دیگر فرهنگ‌ها مرجع خوبی برای تحقیقات لغوی است و آنچه علی‌نقی منزوی (← منزوی، ۱۳۳۵: ۲۰۱) و به تبع مقلدانه آن، دیگر پژوهشگران (← منزوی، ۱۳۵۰: ۲۰۲۹/۳؛ رشنوزاده، ۱۳۷۵: ج ۸۰۳/۶) آن را درهم‌ریخته مهذب‌الاسماء معرفی کرده‌اند صحیح نیست. به نظر می‌رسد دو عامل مشترک بین این دو فرهنگ در پیدایش این ذهنیت دخیل بوده‌اند: اول یکسان بودن تقریبی تعداد مدخل‌ها (حدود ۱۷۰۰۰ مدخل) و دیگری یکسان بودن مآخذ آن‌ها به‌ویژه دو فرهنگ السامی فی الاسامی و الاسمی فی الاسماء (← صادقی، ۱۳۹۵: ۲۶۲/۶). از طرفی دیگر این دو کتاب متعلق به دو حوزه جغرافیایی کاملاً متفاوت هستند که هرکدام بیانگر زبان و تعابیر خاص مؤلف خود هستند. بررسی مدخل‌های این دو فرهنگ و مآخذ آن‌ها به‌خوبی نشان می‌دهد که هرچند در بسیاری از مدخل‌ها و معانی، مشترک هستند اما در موارد متعددی تفاوت‌هایی در نوع تعریف، نوع مدخل، اطلاعات نحوی و سبک تألیف وجود دارد که آن‌ها را از همدیگر متمایز می‌کند. مانند تفاوت معنایی در تعریف مدخل قشده:

السامی فی الاسامی: دوغو (میدانی، ۱۳۴۵: ۱۸۴)

الاسمی فی الاسماء: آنک می‌خوردند بیش از آنک کشک شود. (میدانی، ۱۳۷۷: ۲۶۱/۱)

مهذب‌الاسماء: دوغه (زنجی سجزی، ۱۳۶۴: ۷۵۲)

معرفی فرهنگِ مصرّحة الأسماء (معصومه امینیان و دیگران) ۵۷

مصرّحة الأسماء: دوغ که باقی ماند به وقت گداختن روغن گاو (۱۰۶ر)

از طرفی دیگر استعمال لغات خاص برای معادل‌های فارسی که فقط در متون نظم و نثر کاربرد دارد و حلیمی آن‌ها را وارد فرهنگ خود کرده است، گواه دیگری برای وجه تمایز این کتاب با دیگر فرهنگ‌هاست، مانند

هراش به معنای «قی» (۱۰۹چ)

طبق داده‌های پیکره‌های موجود زبانی، این لغت به صورت «هراش کردن» فقط در بیتی از اشعار رودکی دیده می‌شود:

از چه توبه نکند خواجه که هر جا که بُود قَدحی می بخورد راست کند زود

(رودکی سمرقندی، ۱۳۱۹: ۱۰۶۰)

رهصه به معنای «سودگی سُم ستور از سنگ و جز آن» (۵۸چ)

طبق پیکره‌های موجود زبانی این لغت از میان متون، فقط یک بار آن هم در قابوسنامه آمده است: نام رنج‌های اسبان. انتشار، کعباب ... و ستل، و شفشی، و سعار، و رهصه و بره (عنصرالمعالی، ۱۳۴۵: ۱۲۸)

۳.۳ لغات تخصصی

مصرّحة الأسماء جزو معدود فرهنگ‌های عمومی است که لغات طب را به‌طور تخصصی تعریف کرده است. با توجه به اینکه حلیمی از طبیبان معروف زمان خود بوده لغات و اطلاعات بیشتری را در این زمینه به فرهنگ خود افزوده است که در کمتر فرهنگ مشابه دیده می‌شود. مثلاً لغت «قمعول» در اغلب فرهنگ‌ها به معنای عمومی آن یعنی «کاسه بزرگ» آمده است اما در مصرّحة الأسماء معنای علمی آن یعنی «گره پی» (گره در عروق بدن: از لغت‌نامه دهخدا به نقل از اقرب‌الموارد) ضبط شده است. «قمعول» در فرهنگ‌های عربی بدین‌گونه آمده است: يقال للرجل إذا كان في رأسه عُجْرٌ (ابن درید، ۱۹۸۷: ۱۱۶۰/۲) و «عُجْرٌ» را جمع «عُجْرَةٌ» و در کنار «بُجْرَةٌ» با این معنا آورده است: البُجْرَةُ و البُجْرَةُ: السُّرَّةُ النَّاتِئَةُ و كل عقدة في الجسد فهي عُجْرَةٌ، فإذا كانت في البطن فهي بُجْرَةٌ (همان، ۲۶۷/۱)

از لغات تخصصی طب در این کتاب می‌توان به نمونه‌های ذیل اشاره کرد:

أَخَذَهُ: علّتی ست از علّت‌های دماغ که جمود و شخوص گویند. (۳چ)؛ **اکلیل‌الملک:** داروی معروف است که شاخک گویند. (۱۴چ)؛ **أَوْقِيهِ:** چهل درم‌سنگ و نزد **طیبیان** ده و نیم درم‌سنگ (۱۷چ)؛ **ذَاتُ الْعَرَض:** آماس حجاب باطن مجموع سینه (۵۱چ)؛ **سَدْر:** علّتیست هر بار که مردم بر پای خیزد چشم او تاریک شود و سر او بگردد و بیم باشد که بیفتد. (۶۳چ)؛ **عَصَا الرَّاعِي:** برسیان‌دارو (۸۸چ)

۴. معرفی نسخ خطی مصرحة الأسماء

بر اساس اطلاعات فهرست‌های نسخ خطی موجود و وبگاه کتابخانه ملی، دوازده نسخه از این کتاب شناسایی شده است که شش نسخه از آن در دسترس می‌باشد:

۱. نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی؛ به شماره ۱۳۸۲۴، استنساخ به سال ۸۸۸ ق (در زمان حیات مؤلف)
  ۲. نسخه کتابخانه ملک؛ به شماره ۹۸۰، کتابت به سال ۹۰۶ ق.
  ۳. نسخه کتابخانه دانشگاه تهران؛ به شماره ۵۵۰۵، کتابت به سال ۹۰۷ ق.
  ۴. نسخه کتابخانه ملبورن استرالیا؛ بدون شماره و بدون تاریخ.
  ۵. نسخه کتابخانه دانشگاه تهران؛ به شماره ۳۹۸۹، به احتمال استنساخ در قرن ۱۰ و ۱۱ ق.
  ۶. نسخه کتابخانه دانشگاه تهران؛ به شماره ۳۸۴۳، به احتمال استنساخ در قرن ۱۱ و ۱۲ ق.
- در ادامه به ویژگی‌های سبکی و زبانی این کتاب پرداخته خواهد شد:

۵. ویژگی‌های سبکی

۱.۵ سبک نگارش مقدمه

مؤلف اثر خود را با مقدمه‌ای موجز و مختصر، به زبان عربی آغاز کرده است. او در آغاز با دیدگاهی لغوی و با واژگانی فرهنگ‌مآبانه خداوند را می‌ستاید و پیامبر را درود می‌فرستد. در ادامه هدف خود را از تألیف کتاب بدین‌گونه بیان می‌دارد که: این کتاب را از واژگانی صحیح برای سخن‌گفتنی فاخر گردآوری کرده است، همراه با الفاظ و توضیحاتی که برای آن‌ها وضع شده است، به روشی عام و همه‌پسند به‌طوری‌که هم آنان که به قواعد زبان‌آشنایی دارند و هم آنان که به اصول و مبانی زبان‌ناآشنایند، از آن بهره‌مند شوند. (— حلیمی، ۸۸۸: ۲چ)

پس از آن، روش کار خود را مانند چگونگی ترتیب الفبایی واژگان، مدخل نکردن صورت‌های جمع لغات و روش‌های نوین خود در فرهنگ‌نویسی شرح می‌دهد که هر کدام به تفصیل، در بخش خود توضیح داده خواهد شد. در انتها، منابع و مآخذ کتاب خود را معرفی می‌نماید و بیان می‌دارد که مدخل‌های فرهنگ خود را، به‌طور کامل، از کتاب‌های مقدمه‌الآداب جارالله زمخشری و السّامی فی الأسماء ابوالفتح میدانی گردآوری کرده است و نیز توضیحاتی از کتاب‌های الصّحاح جوهری و جمهرة اللّغة ابن ذرید و مجمل اللّغة ابن فارس و غیره بر آن‌ها افزوده است. از دیگر منابعی که حلیمی در متن لغات به آن‌ها اشاره کرده است می‌توان از المرقاة ادیب نطنزی (در مدخل عبق) و قانون ادب ابوالفضل تغلیسی (در مدخل طنفسه) نام برد.

۲.۵ سبک تألیف کتاب و نگارش لغات

مدخل‌ها و معادل‌های آن‌ها در این کتاب، از نظر صوری، همگی به سبک فرهنگ‌نویسی در سرزمین عثمانی چیدمان شده‌اند یعنی مدخل‌های عربی پشت سر هم نوشته و معانی آن‌ها به شکل چلیپا در زیر آن آورده شده است. این مدخل‌ها به سبک و سیاق ذیل، به رشته تحریر درآمده‌اند:

۱.۲.۵ ترتیب الفبایی

لغات، به ترتیب الفبای عربی در ۲۸ حرف آمده‌اند، به استثنای سه حرف آخرین که به ترتیب الفبای فارسی است. این قاعده در مورد حرف دوم لغات نیز جاری است به استثنای تالیف و تالی و وحدت که بنا بر اشاره مؤلف در مقدمه، بر حرف الف مقدم شده است؛ مانند

حرف الالف ... اح احّه ... احین ... حیوش ... احبول ... (۷چ)

حرف همزه (ء، ا، ئ، و)، «یا» و «أ» در این کتاب به منزله الف شمرده شده است به طوری که در هر جایی از کلمه قرار داشته باشند مانند الف عمل می‌کنند. مثلاً «دخیش»، «دخاش» فرض شده و بعد از «دخان» و قبل از «دخریص» آمده است. نمونه انواع مختلف این ترتیب الفبایی را در آغاز حرف «راء» می‌توان مشاهده کرد: حرف الراء راء... رئه... رآب... رآس... رایس... ریاس... رؤاسی... رءآقه... رایم... رآول... رآب... رآب... رآبه... رؤبه... رؤیال... رآبیه... رآتکه... رآبیه... رآجل... رآح... (۵۶ر)

ذکر این نکته ضروری است که گاهی در میان نظم الفبایی لغات، ترکیباتی غیر از ترتیب اصلی دیده می‌شود که معمولاً جزء دوم یا سوم آن‌ها در ترتیب الفبایی آمده است: خرنوق... خرنوب... یوم الخروج... خروود... خروج... (۲۴ر)

۲.۲.۵ اعراب‌گذاری

- همه مدخل‌ها «مشکول» هستند؛ البته این قاعده در تک تک حروف برخی از واژگان رعایت نشده است.
- ترتیب قرار گرفتن اعراب لغات بدین گونه است: ساکن، فتحه، کسره، ضمه، تشدید:
قَبْلٌ... قَبَلٌ... قَبِلٌ... قَبِلٌ... قَبِلٌ... قَبِلٌ... قَبِلٌ... قَبِلٌ... قَبِلٌ... قَبِلٌ... (۱۰۳ر)
- گاهی حرفی در یک لغت با دو یا سه اعراب آمده است. این کلمات با علامت «معا» برای دو حرکت و «ثلث» یا «مثلثه» برای سه حرکت، در بالای کلمه نشان داده شده‌اند:
شَمَالٌ معاً: باد شمال (۷۲ر)؛ قَلْبٌ ثلث: دل درخت خرما (۱۰۸ر)
- گاهی معنای فارسی و گاه معادل‌های ترکی در برخی از نسخه‌ها، اعراب‌گذاری شده‌اند:
اجفلی: مَهْمَانِی غام (۷چ)؛ احمر غضب: سَخْت سُرْخ، قَتِی قِرْل (۹۸چ)

۳.۲.۵ مدخل‌ها یا لغات اصلی

مدخل‌های این فرهنگ حدود ۱۷۱۱۲ لغت (اسم) و گاه ترکیب است. تمامی مدخل‌ها بدون «ال» معرفه ضبط شده‌اند. این امر هرچند در فرهنگ‌های عربی به فارسی کمتر دیده می‌شود اما یافتن واژگان را برای کاربران فارسی‌زبان سهل می‌نماید. همانطور که از نام این کتاب برمی‌آید انتظار می‌رود که مدخل‌های آن همگی «اسم» باشند اما به‌ندرت «مصدر» نیز در آن دیده می‌شود:

- اجرا: راندن (۷چ)؛ بنا: بنیاد کردن (۲۳ر)؛ شم: بوییدن (۷۲ر)؛ فصد: رگ زدن (۹۹چ)؛ قبض: گرفتن (۱۰۲چ)

۴.۲.۵ معانی و تعریف‌های لغات

تمامی مدخل‌ها با قالب «مدخل: معنی» و لغاتی که صورت مفرد، جمع یا مترادف دارند با الگوی ذیل تعریف شده‌اند:

مدخل: تعریف؛ صورت واحد یکی؛ صورت جمع ج؛ مترادف م

قروح: ریش (= زخم، جراحت)؛ قرحه یکی، قروح ج، قرح م (۱۰۴چ)

همان‌طور که ملاحظه می‌شود مؤلف صورت‌های جمع را مدخل نکرده است بلکه همان‌طور که در مقدمه به صراحت بیان داشته از روش پیشینیان اهل لغت روی گردانیده و آن‌ها را به تبع صورت مفردشان آورده است.

گاهی صورت «جمع جمع» نیز ارائه می‌شود که با علامت «جج» یا «جمع جمعی» مشخص شده است:

اناء: باردان؛ آئیه ج، اوانی جج (۱۶چ)؛ عدو: دشمن؛ اعداء ج، اعدای جمع جمعی (۸۶ر)

گاهی به ندرت صورت مثنی را با علامت «هر دو» ارائه می‌دهد: خصم: مخاصم و مخاصم،

خصوم ج، خصمان هر دو (۴۵ر)

و گاهی لغاتی که دارای مصداق دوتایی هستند، مثنی آورده و تعریف آن را با «هر دو» یا «دو» آغاز می‌کند:

اسدران: هر دو دوش (۱۱ر)؛ جبینان: دو سوی پیشانی (۲۸چ)؛ ضربتان: هر دو سنگ آسیا

(۷۹ر)

۱.۴.۲.۵ انواع تعریف

معانی در این فرهنگ به اشکال ذیل ارائه شده‌اند:

• فقط در یک کلمه که در اصطلاح فرهنگ‌نویسی به آن «تعریف به مترادف» گویند:

عثان: دود (۸۵ر)؛ کد: کوشش (۱۱۱ر)

• ترکیب دوجزئی یا سه جزئی: تراث: مال میراث (۲۵ر)؛ خدر: روز نمگین و

اندام افسرده (۴۳چ)

• عبارتی بدون فعل که معمولاً به یک صفت مفعولی یا صفت فاعلی مرکب ختم

می‌شود. این روش در این کتاب، بیشترین کاربرد را نسبت به دیگر انواع تعریف به خود

اختصاص داده است: آسن: آب طعم‌گردیده (۴ر)؛ رافع: بردارنده و بلندکننده (۵۳چ)؛
معبده: کشتی به‌قیرکرده (۱۳۲ر)

• جمله کامل: سحور: آنچه روزدار در سحرگاه خورد (۶۳ر)

• به صورت ارجاع که معمولاً با الگوی «مثل...» و به‌ندرت به شکل «همچون...» یا «به معنی...» ارائه می‌شود. معمولاً لغاتی که بدین روش معنا می‌شوند به نوعی تحت دگرگونی‌های آوایی زبان از صورت اصلی خود تغییر یافته‌اند:

اسکوف: مثل اسکاف (۱۱چ)؛ محمقه: همچون محماق (۲۳ر)؛ غبغب: به معنی غبب (۹۴ر)

• با علامت اختصاری «ف» که معمولاً در فرهنگ‌های مشابه با کلمه «معروف» برای نشان دادن معانی ساده آمده است:

طاوس: ف؛ طاویس ح (۸۰چ)

از آنجایی که این واژگان شناخته‌شده هستند به نظر می‌رسد ضبط آن‌ها در فرهنگ اغلب به‌خاطر ترکیباتی است که از آن‌ها مشتق شده‌اند و نشان دادن ارتباط لغوی بین آن‌هاست: قصاص: ف، قصاص الشعر: کناره رستگاه موی. (۱۰۶ر)

• آمیزه‌ای از انواع فوق.

۲.۴.۲.۵ زبان تعریف

معانی مدخل‌های این فرهنگ به پنج صورت زبانی آمده‌اند که به ترتیب بسامد عبارتند از:

• عربی به فارسی: اکثر لغات کتاب به زبان فارسی معنا شده‌اند.

• عربی به فارسی، ترکی: کتاب در این قسمت، تبدیل به یک فرهنگ سه‌زبانه می‌شود. گویا وجود همین واژگان ترکی در کتاب، باعث شده است که برخی از پژوهشگران به اشتباه مصرّحه‌الاسماء را فرهنگ عربی به ترکی و گاه فارسی معرفی کنند (←کاتبی، ۱۳۸۹: ۶۳/۱۴). معمولاً لغات ترکی، مترادفِ برابره‌های فارسی است:

ادلم: درازنخ و خر سیاه، قره آشک (۹ر)؛ جرس: درای یعنی چاگ (۳۰ر)؛ عسلق: گرگ، قورت (۸۸ر)

معرفی فرهنگ مصرّحة الأسماء (معصومه امینیان و دیگران) ۶۳

- * عربی به ترکی: این صورت از معانی هر چند تعدادشان نسبت به واژگان فارسی بسیار کم است اما قابل تأمل است:

کلیت: ازون طاش (۱۱۳ر)؛ باز: طوغان (۱۸چ)؛ بصل البر: بیان صوغانی (۲۱چ)

- * عربی به فارسی، عربی: لغات و عبارات عربی، مترادفِ برابراهی فارسی آمده است:

حفل: انجمن، الجمع الكثير (۳۹ر)؛ مودون: نارسیده و هو الذی یکون ناقص العقل (۱۳۹چ)

- * عربی به عربی: این قسمت کمترین تعداد کلمات را در این تقسیم‌بندی به خود اختصاص داده است:

وقص: مابین الفریضتین فی الزکوة (۱۵۱چ)؛ هلکس: دنی الاخلاق (۱۵۴چ)؛ یرموق: ضعیف البصر (۱۵۶چ)

گاهی به ندرت لغات ترکی یا عربی مترادفِ معادل‌های فارسی نیستند بلکه خود معنای دیگری از مدخل هستند:

قرضاب: تیغ که زود ببرد، اوغری (۱۰۴چ)؛ رقیم: کاغد نبشته، لوح فیه اسماء اصحاب الکهف (۵۷ر)

۳.۴.۲.۵ واژگان تعریف

مؤلف از چند واژه به کرات برای تعریف مدخل‌ها مدد جسته است:

- * ماده: برای نشان دادن صورت مؤنث کلمات، حتی اگر مربوط به انسان باشد: غریر: مرد کارها نیازموده (۹۵ر)؛ غریره: ماده او (۹۵ر)

- * شتر مایه: به جای ناقه یا شتر ماده (حدود ۶۰ بار): جاذب: شتر مایه اندک شیر (۲۸ر)

- * مردم: در معنای انسان: کرامت داد مردم را به فصاحت زبان (حلیمی: ۹۰۶، ۱)؛ خشاش: مردم کوچک‌سر (۴۴چ)

۵.۲.۵ رسم‌الخط

آنچه از رسم‌الخط مؤلف در ضبط لغات و حروف آن‌ها در این کتاب بسیار چشمگیر است صورت صیقلی داده‌شدهٔ مدخل‌های عربی است. مؤلف با حذف و گاه تغییر علائم «اسم» در زبان عربی، شکل ظاهری آن را به خط و زبان فارسی نزدیک ساخته است. بدین گونه:

- تمامی مدخل‌ها (به‌جز مواردی اندک) بدون «ال» آغازین آمده‌اند.
- تمامی مدخل‌های مختوم به «ة» (به‌جز مواردی اندک) به صورت «ه» ضبط شده‌اند: رعه (= رعة): پرهیزگاری (۵۶چ)
- تمامی مدخل‌های مختوم به همزه (به‌جز مواردی اندک)، بدون همزه پایانی ضبط شده‌اند:
برحا (= برحاء): داهیه (۲۰ر) جوچو (= جوچو): سینه کشتی (۲۷چ)
دفی (= دفیء): روز گرم (۵۰ر)
- تمامی حروف مهموز داخل کلمه (به‌جز مواردی اندک)، با حرفِ کرسی همزه نشان داده شده‌اند:
شان (= شآن): بند سر (۶۹ر)، سودد (= سؤدد): مهتری (۶۷چ)، ذیب (= ذئب): گرگ (۵۱چ)
- تمامی مدخل‌های مختوم به الف مقصوره (به‌جز مواردی اندک) با «ا» یا «ی» آمده‌اند:
حوارا = حواری^۱ (← جوهری، ۱۴۰۴: ۶۴۰/۲ و ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۱۹/۲): نان سپید (۴۱چ)
زبانی = زبانی^۱ (← صاحب بن عباد، ۱۴۱۴: ۶۷/۹ و ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۹۵/۱۳): سروی کژدم و از منازل قمر (۵۹ر)
- رسم‌الخط حروف «س» و «گ» به صورت‌های «پس» و «ک» ضبط شده است: پسر پپس‌تان (۴۰ر)؛ گران‌آواز (۴چ)
- حرف اضافهٔ «به» متصل به کلمه بعد از خود آمده است: شترمایه که بشتاب (= به شتاب) رود. (۷۲چ)؛ تشنه بشیر (= به شیر) (۹۳چ)

۶. ویژگی‌های زبانی

ویژگی‌های زبانی در دو قسمت «لغوی» و «دستوری» به شرح ذیل بررسی خواهند شد:

۱.۶ ویژگی‌های لغوی

در این بخش به دو مبحث «ویژگی‌های آوایی» و «لغات خاص» پرداخته می‌شود:

۱.۱.۶ ویژگی‌های آوایی

ویژگی‌های آوایی این کتاب در «حروف» و «لغات» بدین‌گونه بررسی خواهند شد:

۱.۱.۱.۶ ویژگی‌های آوایی حروف

تلفظ برخی از «حروف» به اشکال ذیل آمده است:

«ب» گاهی به صورت «پ»؛ مانند آپستن^۴ (۸۸ چ و ۱۰۱ چ و ۴۳ ر)؛ پستر^۵ (۹۸ چ و ۱۱۳ چ)؛ کپست^۶ (۷۰ چ)؛ چوپین^۷ (حلیمی: ۹۰۶، ۱۱۵؛ حلیمی: ۹۰۷، ۱۵۰؛ حلیمی: بی.تا، ۵۱ ر)
«ج» گاهی به صورت «ژ»: جوژه (۱۰۹ چ)؛ کژابه (۳۶ چ)؛ کژی (۸۲ ر)
«د» گاهی به صورت «ذ»: کودک (۱۶ ر)؛ برادران از پذیر (۲۳ چ)؛ برادر ماذر (۴۲ چ)؛ خدای شناس (۵۴ ر)؛ نومید (۵ ر)

«ذ» به ندرت به صورت «د»: کاغد (۴۴ چ)؛ فراگداشته (۵۵ ر)؛ پذیرفتن (حلیمی: ۹۰۷، ۲۶۲)

«ز» گاهی به صورت «ژ»: ژنگارگون (۷ ر)؛ ژنگ (۷۴۰ چ)

«و» به ندرت به صورت «ب»: بزغ (۷۱ چ)؛ کاریان (۶۸ ر)؛ کژابه (۳۶ چ)

مصوت‌های مرکب

گاهی زنجیره‌های /aw/ و /ay/ در برخی کلمات فارسی با اعراب‌گذاری مشخص شده‌اند:

تیزرو (۵۰ چ)؛ همرو (۵۶ ر)؛ گوهر (۹۹ ر)؛ نو (۴۴ چ)؛ بول (حلیمی: ۹۰۶، ۲۸)؛ پیکان (همان، ۱۹۳)؛ پیوند (همان، ۲۷۵)؛ حوض (همان، ۵۱)؛ روزن (همان، ۱۱۰)؛ زیت (حلیمی: ۹۰۶، ۱۱۵)؛ صید (همان، ۲۸۱)؛ میل (همان، ۱۴۴)؛ حیوان (حلیمی: بی.تا، ۱۰ ر)؛ گرو (همان، ۴۹ ر)

واو معدوله

تلفظ واو معدوله /xw/ اغلب بدون حرکت آمده است اما گاهی با گذاشتن ضمّه و به‌ندرت فتحه بر روی حرف «خ» نشان داده شده است:

خَوَانَدَه (چ۴۵)؛ خَوَاهَنَدَه (۸۴)؛ نِشْخَوَار (چ۱۰۵)؛ بی‌خَوَاب (حلیمی: ۹۰۶، ۴)؛ خُواری (همان، ۱۴۴)؛ خَوَاهَش (همان، ۱۳۶)؛ شِیرخَوَارَه (همان، ۱۰۶)؛ خَوَاب (حلیمی: ۹۰۷، ۶۹)؛ خُوَار (همان، ۱۱۶)

واو و یای مجهول

در نسخه‌های موجود در برخی از کلمات، حرف قبل از واوِ مجهول /ō/ مضموم و حرف قبل از یاءِ مجهول /ē/ مکسور آمده است:^۸

چُوب (چ۴۹)؛ دُو (چ۴۳)؛ دِیر (۲۴)؛ رِیگ (چ۴۹)؛ سِیب (چ۲۵)؛ گُوش (چ۱۲)؛ دُوش (حلیمی: ۹۰۶، ۱۵۹)؛ شِیر (اسد) (همان، ۱۴۹)؛ نِید (حلیمی: بی.تا، ۸۸پ)

واو و یای معروف

در نسخه‌های موجود در برخی از کلمات، حرف قبل از «واو» معروف /ū/ مضموم و حرف قبل از «یاء» معروف /ī/ مکسور آمده است:

بَارِیک (حلیمی: ۹۰۶، ۳۶)؛ پَشِیز (چ۱۰۰)؛ پُود (چ۱۱۵)؛ پُول (چ۱۰۰)؛ رُوز (چ۵۱)؛ رُود (چ۵۰)؛ شِیر (لبن) (چ۵)؛ کُوف (چ۶۰)

بای حرف اضافه

گاهی حرف اضافهٔ «به» با فتحه نشان داده شده است:

آب بَغایت گرم (چ۴)؛ آنک بَرمی بود با تو (۵۷)؛ آنچه بکسی فرستند. (حلیمی، ۹۰۶: ۴۵)

پیشوند فعلی «ب»

پیشوند فعلی «ب» گاهی با فتحه و گاهی با ضمه آمده است:

پشم که شبان بر دست پیچد تا بَرسد. (همان، ۵۳)؛ بدلی که خویشتن را بدان برهانند.

(همان، ۱۸۴)؛ سیل که هرچه پیش آید، بَبرد. (همان، ۵۵)؛ بَسودن (همان، ۲۱۶)

یای میانوند

اغلب اتصال کلمات مختوم به مصوت بلند «ا» و «و» به ضمیر متصل مفعولی سوّم شخص، بدون میانوند «یا» ضبط شده است:

آنک پاش هموار بر زمین نشیند. (۱۰ر)؛ آنک زانوهایش درهم سایید چون برود. (۱۶چ)؛ مردی که موی ابروش اندک بود. (۱۷ر)

۲.۱.۱.۶ ویژگی‌های آوایی لغات

در این بخش به دو مبحث «کلمات مشکول» و «تلفظ‌های دیگر لغات» پرداخته می‌شود:

کلمات مشکول

یکی از ویژگی‌های بارز این کتاب حرکت‌گذاری معادل‌های فارسی آن است که در اغلب نسخه‌های موجود دیده می‌شود اما در نسخه کتابخانه ملک بسیار پررنگ‌تر جلوه می‌نماید. مجموعه‌ای از این واژگان می‌تواند مرجع خوبی برای پژوهشگران حوزه لغت، به‌ویژه زبان‌شناسان برای بررسی و واکاوی چگونگی تلفظ واژگان در قرن نهم هجری قمری باشد. لغات مشکول این کتاب را می‌توان به سه بخش تقسیم کرد:

• لغاتی که به تلفظ امروزی اعراب‌گذاری شده‌اند و ذکرشان در این مقال ضروری نمی‌نماید. به نظر می‌رسد هدف مؤلف از مشکول کردن برخی از این کلمات، آن است که ممیزی بین دو یا چند واژه با املاهای یکسان و تلفظ‌های متفاوت باشد:

سند در مدخل «سنید» (۶۷چ)؛ پُست در مدخل «سویق» (۶۸ر)؛ دَرَد در مدخل «دَاء» (۴۸ر)

• لغاتی که به تلفظ کهن حرکت‌گذاری شده‌اند و امروزه جز در چند نواحی بسیار معدود خاص فارسی‌زبان تلفظ نمی‌شوند و هر دو تلفظ کهن و امروزی آن در فرهنگ‌های دسترس ضبط شده است:

بُلغُور (۲۰ر)؛ حلیمی، ۹۰۶: ۵۶)؛ پُسر (همان، ۴۲ و ۱۱۸)؛ پَنهان (همان، ۸۵)؛ تَهی (همان، ۱۹۱)؛ (۴۲ر)؛ تُوانا (حلیمی، ۹۰۷: ۲۷۹)؛ حلیمی، ۹۰۶: ۱۹۱)؛ چَهّارم (۱۰۲چ)؛ حلیمی، ۹۰۶: ۳۸)؛ ژبان (۱۲چ)؛ سَخُن چین (حلیمی، ۹۰۷: ۱۲۴)؛ سَرگین (حلیمی، ۹۰۶: ۱۱۲)؛ سِفالین (۴۴چ)؛ شَشُم (حلیمی، ۹۰۶: ۱۲۰)؛ شِمشیر

(همان، ۱۹۵)؛ فرینده (۴۲ج)؛ کناره (حلیمی، بی.تا: ۸)؛ نزار (۴۹ج)؛ (حلیمی، ۹۰۶: ۹۵)؛ نشان (۷۶ج)؛ نشیب (حلیمی، ۹۰۶: ۱۴۲)؛ نهاد (حلیمی، بی.تا: ۱۸)؛ نوار (۷۹ج)؛ هنگام (حلیمی، ۹۰۷: ۷۴)؛ وی (= او) (حلیمی، ۹۰۶: ۸۶)؛ (همان، ۱۰۴)

- لغاتی که اعراب آن‌ها در هیچ فرهنگ در دسترس نیامده است و احتمال می‌رود اگر کاتب آن را به غلط ضبط نکرده باشد، گویشی از نواحی خاص یا لهجه ترکی باشد. این لغات می‌تواند برای پژوهشگرانی که در حوزه لهجه تحقیق می‌کنند قابل تأمل باشد:

آسُمان^۹ (Asuman) (حلیمی، بی.تا: ۱۰)؛ (حلیمی، ۹۰۶: ۱۰۸)؛ آفتاب (۴۸ و ۴۸ار)؛ بُرادَر (۸)؛ (حلیمی، ۹۰۶: ۱۳۷ و ۱۴۷)؛ برِیْط (۲۰)؛ بُرهنه (Burehne) (حلیمی، ۹۰۶: ۱۵۹ و ۱۶۵)؛ بُنجُشک (همان، ۱۳۷)؛ پُشیز (۱۴۷ج)؛ تَشنه (حلیمی، ۹۰۶: ۱۴۱ و ۱۸۰)؛ چَهره (۳۳ج)؛ جُوان (Cuvân) (حلیمی، ۹۰۷: ۲۴۲)؛ (حلیمی، ۹۰۶: ۱۳۱)؛ دِرشت (همان، ۸۳ و ۲۰۱)؛ زَمین (Zemîn) (همان، ۱۰۸)؛ (حلیمی، بی.تا: ۷)؛ رُستخیز (Rustehiz) (همان، ۳۱)؛ (حلیمی، ۹۰۶: ۱۶۴)؛ (حلیمی، ۹۰۷: ۸۳)؛ شادِرِوان (Şadırvân) (۴۹ج)؛ فِراخ (Ferâh) (حلیمی، ۹۰۶: ۲۸۲)؛ هِراسان (Hirâsân) (همان، ۵۲ و ۱۰۶)

تلفظ‌های دیگر لغات

یکی دیگر از ویژگی‌های شایان توجه در این کتاب ارائه گونه‌های متفاوت کلمات است. این تغییرات در کلمه نشان‌دهنده تحولات زبانی و دگرگونی‌های آوایی است که می‌تواند منبع خوبی برای پژوهشگران در این زمینه باشد:

آسته = هسته (۷۱ج)؛ ادم = اِدام (۹۰)؛ اوسون = افسون (۸۸)؛ ایمین = ایمن (۱۶ج)؛ بادآوله = بادآبله (۴۱)؛ بزوشم = بزیشم (۱۳)؛ بست = بیست (حلیمی، ۹۰۷: ۱۱۶)؛ پنجشک = گنجشک (حلیمی، بی.تا: ۴۱)؛ پنحصد = پانصد (۸ج)؛ په = پیه (۶۱)؛ (حلیمی، ۹۰۶: ۱۳۸)؛ جغرابه = چغزواره (۳۴)؛ چفسیده = چسبیده (حلیمی، بی.تا: ۹)؛ خواشه = خوشه (۹۲ج)؛ (حلیمی، ۹۰۷: ۱۶۸)؛ دوانزده = دوازده (همان، ۱۳۴)؛ (حلیمی، ۹۰۶: ۱۰۳)؛ زفرین = زرفین (۵۵ج)؛ شنا = شنا (۶۲ج)؛ موزه = مژه (حلیمی، ۹۰۶: ۳۰)؛ یانزده = یازده (۸)

۲.۱.۶ لغات کمیاب

این فرهنگ منبع خوبی از لغات شاذ و نادر فارسی است مانند:

اژد/ ازدف (۶۰ر)؛ اسکره (۱۰۱چ)؛ بادگندی (۱۰۵ر)؛ بشنجه / پشنجه (۱۲۶چ)؛ بندوز / بندرز (۷۱چ)؛ پالوایه (۱۵۱ر)؛ بخست (۹۸ر)؛ تروشه (۴۰چ)؛ پژم (۳۲ر)؛ تکژ (۳۵ر)؛ دوژه (۴ر)؛ روله (۱۵۰ر)؛ زغنگ (۱۰۱ر)؛ ژفک (۵۷چ)؛ سکیزنده (۱۰۸ر)؛ سنگم (۵چ)؛ فرشک (۹۳ر)؛ فریز (۲۷چ)؛ فنججا (۱۳۱چ)؛ کندواله (۳۷ر)؛ گش (۴۶ر)؛ وازغ (۱۴۹ر)؛ ورغ (۴ر) و (۶۵چ)؛ وژنگ (۵۷چ)؛ هراسه (۷۸چ)؛ هس (۱۶چ)؛ هواسیده (۸۳ر)؛ یوهه (۱۵۶ر).

۲.۶ ویژگی‌های دستوری

مهم‌ترین مقولات دستوری که در این فرهنگ به آن پرداخته شده است عبارتند از:

۱.۲.۶ ساختن کلمات مرکب و ترکیبات شاذ

همانطور که در بخش «انواع تعریف» اشاره شد یکی از روش‌های مرسوم حلیمی در تعریف‌نگاری مدخل‌های فرهنگش، ساختن کلمات مرکب است. این روش کوتاه‌ترین و رساترین روش برای القای معانی است. پربسامدترین الگوهای آن عبارتند از:

- اسم + کننده (با بیشترین بسامد حدود ۹۰ ترکیب): مهمانی‌کننده (۴ر)؛ بناکننده (۲۳ر)؛ کمان بانگ‌کننده (همان)
- اسم + صفت فاعلی: فراهم‌آورنده (۲۷چ)؛ سجع‌گوینده (۶۲چ)؛ گیاه‌خوارنده (۸۵ر)؛ باوردارنده (۱۱۸ر)
- اسم + صفت مفعولی و بالعکس: بریده‌دست (۷چ)؛ ریخته‌موی (۱۴ر)؛ گرفته‌رنگ (۱۴چ)؛ سختی‌رسیده (۱۸چ)؛ نگاه‌داشته (۴۴ر)
- نا + صفت (حدود ۸۲ ترکیب): نافرمان‌بردار (۶چ)؛ نانویسنده (۳چ)؛ نافصیح (۸۲ر)؛ نازاینده (۹۰چ)؛ ناآزمودگی (۹۴چ)
- ترکیبات نادر: گیاه‌دان [= گیاه‌شناس در مدخل «عشاب»] (۸۸چ)؛ لوس‌زن (۱۱۷ر)؛ شیردوغ (۱۵۱چ)؛ کارافزول (۱۵۲چ)؛ آکنده‌آفرینش (۲۹ر)؛ افزون‌اندام (۹۱ر)؛ بدکسب (۸۱چ)؛ سال‌آور (۶۷چ)؛ غلیظ‌روی (۱۱۳چ)؛ ناقص‌حسب (۱۴چ)

۷۰ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

۲.۲.۶ اتصاف موصوفات به صفات غیرمرسوم

کشتی زود (۵۲چ)؛ ساق سیراب (۵۸چ)؛ اسب فرمان (۶۶ر)؛ نوعی از ثياب که رقیق می‌شود.
(۶۱ر)؛ باد بی‌هنر (۹۰چ)

۳.۲.۶ آوردن صفت و موصوف مقلوب، معمولاً به تبعیت از زبان ترکی

خانگی حلوا (۶ر)؛ خشک زمین (۱۳۱چ)؛ سیاه گِل (۴۶ر)؛ شش‌ساله گاو و گوسفند (۷۴ر)

۴.۲.۶ مطابقت صفت و موصوف به پیروی از زبان عربی

مسئله مشکله (۱۳ر)؛ مقنعه صغیره (۴۷ر)؛ پراکنده‌گان مردمان (۷۰ر)؛ مردمان روزه‌داران (۷۷چ)

۵.۲.۶ حذف فعل به قرینه معنوی

مردی که دنبال ابروش باریک (۹چ)؛ آنک در پیش گله از گاوان دشتی (۵۴ر)؛ آب باقی که در حوض و جامه کهنه (۶۶چ)

۶.۲.۶ استعمال حرف اضافه «با» به جای «به»

اسب سرخ که با زردی زند. (۱۲ر)؛ آنچه زنان با زرخدان زنند. (۱۹ر)؛ بز کوهی که با کوه شود. (۸۴ر)

۷.۲.۶ استعمال حرف اضافه «وا» به جای «به»

سنگ سُست وا سپیدی زند. (۲۱چ)؛ وا هم جستن اندام‌ها (۲۵چ)؛ چاه کهنه که آب وا بیرون آورده باشند. (۴۳ر)

کاربرد فوق، به‌ویژه در ساختن افعال پیشوندی بیشتر مشاهده می‌شود: واشنونند (۲۲ر)؛ وابندند (۱۲ر)؛ وایرد (۶۳چ)

۸.۲.۶ استعمال رای بدل از حرف اضافه

آفتی که خرمابن را رسد. (۵۰چ)؛ کلی سر و دمی‌دگی که شتربیچه را بود. (۵ار)؛ نامیست جمله‌حبوب را. (۱۰۷چ)؛ گروه مردم که برخیزند از برای کاری را. (۴۶چ)؛ آنک هرکسی وی را کار فرماید. (۱۰۷چ ۹)

۷. نتیجه‌گیری

فرهنگِ مصرّحة‌الأسماء حاصل قلم‌فرسایی لطف‌الله حلیمی لغت‌شناس و فرهنگ‌نویس قرن نهم هجری است که نگارش چندین فرهنگ را در کارنامه فرهنگ‌نگاری خود دارد. حیات نسبتاً طولانی وی و علوم مختلفی که فراگرفته و شغل‌های خطیری که داشته، بی‌شک تأثیر فراوانی در گسترش دایره لغوی زبان وی به جا گذاشته است. از این رو مصرّحة‌الأسماء که گنجینه‌ای از تجربیات و معلومات زبانی و لغوی اوست می‌تواند به‌عنوان یک متن ادبی قرن نهم، بستر مناسبی برای تحقیقات ادبی در حوزه‌های مختلف باشد: در حوزه «فرهنگ‌نویسی» با ارائه شیوه‌های نسبتاً نوین تعریف‌نگاری و رسایی معنایی در معادل‌های منتخب و ساختن ترکیبات بدیع؛ در حوزه «لغت‌شناسی» توسط ضبط لغات شاذ و نادر کهن و به‌کارگیری آن‌ها در مدخل‌های متعدد؛ در حوزه «آواشناسی» و «زبان‌شناسی» از طریق ضبط برخی لغات مشکول فارسی یا ترکی که می‌تواند نمایانگر تلفظ کهن یا لهجه محلی خاص یا تلفظ کهن ترکی عثمانی در قرن نهم باشد؛ در حوزه «سبک‌شناسی» با توجه به پیدایش فرهنگ‌های سه‌زبانۀ عربی - فارسی - ترکی می‌توان این کتاب را جزو اولین فرهنگ‌هایی دانست که در این زمینه به رشته تحریر درآمده است.

پروژه‌گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

پی‌نوشت‌ها

۱. آماسیه یا آماسیا (Amasya) شهری در شمال ترکیه که در زمان سلجوقیان از مراکز حکومت آن‌ها شمرده می‌شد.
۲. منبع «حلیمی: ۸۸۸» قدیمی‌ترین نسخه از مصرّحة‌الأسماء است که به‌عنوان «نسخه اساس» در تصحیح انتخاب شده است و اکثر ارجاع‌های مذکور در این مقاله به نسخه دیجیتالی دستنویس آن است لذا برای رعایت اختصار، ارجاع‌ها به این نسخه بدون نشانه «همان» آورده شده است. حرف «ر» نشانه سمت راست و حرف «چ» نشانه سمت چپ فایل است.

۷۲ کهن‌نامهٔ ادب پارسی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

۳. این بیت در لغت فرس به نقل از «شهید بلخی» آمده است. (← اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ۴۹)

۴. فارسی میانه: āpustan (حسن دوست، ۱۳۹۳: ۹ / ۱)

۵. این صورت را گویش ارمنی pasta□ و گویش بلوچی pastarak تأیید می‌کند. (← همان، ۴۸۲/۱)

۶. فارسی میانه: kapast (همان، ۲۱۲۴/۴)

۷. فارسی میانه: čōp (همان، ۱۰۵۷/۲)

۸. نمونه‌ها بر اساس ضبط لغات در کتاب‌های فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی و براهین‌العجم ارائه شده است.

۹. در ادامه تلفظ برخی از نمونه‌هایی آورده می‌شود که در قاموس‌های ترکی مشاهده شده است.

کتاب‌نامه

آقابزرگ تهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳/۱۹۸۳)، *الدریعة إلى تصانیف الشیعة*، بیروت: دارالاضواء.

ابن بلخی (۱۹۲۱)، *فارس‌نامه*، به کوشش گای لسترنج و رینولد ان نیکلسون، کمبریج: مطبعة دارالفنون.

ابن درید، محمد بن حسن (۱۹۸۷)، *جمهرة اللغة*، به کوشش دکور رمزی منیر بعلبکی، بیروت: دارالعلم للملایین.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴/۱۹۹۴)، *لسان العرب*، بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.

ادیب کرمنی، علی بن محمد بن سعید (۱۳۸۵)، *تکملة الأصناف*، به کوشش علی رواقی با همکاری زلیخا عظیمی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد (۱۸۹۷)، *لغت فرس*، به کوشش پاول هرن، گتنگن: مطبع دیتریخ. بروسلی، محمد طاهر (۱۳۳۳)، *عثمانی مؤلفری*، استانبول: مطبعة عامره.

بغدادی، اسماعیل (بی.تا)، *ایضاح المکنون* (فی الذیل علی کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون)، به تصحیح محمد شرف‌الدین پالتقاپا و رفعت بیگلر کلیسی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

بغدادی، اسماعیل (۱۹۵۱)، *هدیة العارفين* (اسماء المؤلفین و آثار المصنفین)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

بوسینه، منجی (۲۰۰۴/۱۴۲۵)، *موسوعة العلماء و الأدباء العرب و المسلمین*، بیروت: دارالجلیل

بی.نا (۱۳۶۷)، *تاج الاسامی* (تهذیب الاسماء)، به تصحیح علی اوسط ابراهیمی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

بی.نا (۱۹۶۰)، «من مصادر التاريخ العربی باللغة الفارسیة: کتاب القوامیس العربیة باللغة الفارسیة: فرهنگ‌نامه‌های عربی»، سال اول: شماره ۴، بیروت: نشریة الدراسات الأدبیة.

تفلیسی، ابوالفضل حبیب بن ابراهیم (۱۳۵۰)، *قانون ادب*، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

ثریا، محمد (۱۳۱۱)، *سجل عثمانی* (تذکره مشاهیر عثمانیة)، استانبول: مطبعة عامره.

معرفی فرهنگِ مصرّحة‌الاسماء (معصومه امینیان و دیگران) ۷۳

جعفری، زهرا (۱۳۹۳)، «فرهنگ شعوری»، *دانشنامه زبان و ادب فارسی*، جلد ۵، به سرپرستی اسماعیل سعادت، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۴/۱۹۸۴)، *الصحاح (تاج اللغة و صحاح العربية)*، به کوشش احمد عبدالغفور عطار، بیروت: دارالعلم للملایین.

حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله (بی.تا)، *کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

حسن دوست، محمد (۱۳۹۳)، *فرهنگ ریشه‌شناسی زبان فارسی*، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

حلیمی، لطف‌الله (۱۳۹۴)، *بحر الغرائب (نسخه برگردان)*، به اهتمام یوسف بیگ باباپور، تهران: منشور سمیر.

حلیمی، لطف‌الله (۸۸)، *مصرّحة‌الاسماء*، نسخه خطی به شماره ۱۳۸۲۴، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

حلیمی، لطف‌الله (۹۰۶)، *مصرّحة‌الاسماء*، نسخه خطی به شماره ۹۸۰، کتابخانه ملک.

حلیمی، لطف‌الله (۹۰۷)، *مصرّحة‌الاسماء*، نسخه خطی به شماره ۵۵۰۵، کتابخانه دانشگاه تهران.

حلیمی، لطف‌الله (ق ۱۱/۱۰)، *مصرّحة‌الاسماء*، نسخه خطی به شماره ۳۹۸۹، کتابخانه دانشگاه تهران.

حلیمی، لطف‌الله (ق ۱۲/۱۱)، *مصرّحة‌الاسماء*، نسخه خطی به شماره ۳۸۴۳، کتابخانه دانشگاه تهران.

حلیمی، لطف‌الله (بی.تا)، *مصرّحة‌الاسماء*، نسخه خطی بی.ش، کتابخانه دانشگاه ملبورن استرالیا.

دادگان: سامانه جستجوی دادگان فرهنگستان زبان و ادب فارسی <https://dadegan.apll.ir>

درایتی، مصطفی (۱۳۹۲)، *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فتخا)*، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

درایتی، مصطفی (۱۳۸۹)، *فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)*، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

دهار، قاضی‌خان بدر محمد (۱۳۴۹)، *دستورالاحوان*، به کوشش سعید نجفی اسداللهی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، *لغتنامه دهخدا*، تهران: مؤسسه لغتنامه دهخدا.

ذاکرا الحسینی، محسن (۱۳۸۴)، «بحر الغرائب»، *دانشنامه زبان و ادب فارسی*، جلد ۲، به سرپرستی اسماعیل سعادت، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

ذاکرا الحسینی، محسن (۱۳۸۳)، «حلیمی و فرهنگ‌هایش»، *ضمیمه نامه فرهنگستان*، ش ۱۸.

رشنوزاده، بابک (۱۳۷۵ الف)، «حلیمی»، *دانشنامه ادب فارسی (ادب فارسی در آنتولوژی و بالکان)*، جلد ۶، به سرپرستی حسن انوشه، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

رشنوزاده، بابک (۱۳۷۵ ب)، «فرهنگ‌نویسی فارسی در آنتولوژی و بالکان»، *دانشنامه ادب فارسی (ادب فارسی در آنتولوژی و بالکان)*، جلد ۶، به سرپرستی حسن انوشه، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۷۴ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

- رشنوزاده، بابک (۱۳۷۵ ج)، «مصرحة الأسماء»، دانشنامه ادب فارسی (ادب فارسی در آناتولی و بالکان)، جلد ۶، به سرپرستی حسن انوشه، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- رودکی سمرقندی، ابو عبدالله جعفر بن محمد (۱۳۱۹)، *احوال و اشعار ابو عبدالله جعفر بن محمد رودکی سمرقندی* (مجلد سوم)، به کوشش سعید نفیسی، تهران: شرکت کتابفروشی ادب.
- زنجی سجزی، محمود بن عمر (۱۳۶۴)، *مهذب الاسماء* (فی مرتب الحروف و الاشياء)، به تصحیح محمدحسین مصطفوی، تهران: علمی و فرهنگی.
- سپهر، محمدتقی (۱۳۸۳)، *براهین العجم*، با حواشی و تعلیقات جعفر شهیدی، تهران: دانشگاه تهران.
- سورآبادی، ابوبکر عتیق نیشابوری (۱۳۳۸)، ترجمه و قصه‌های قرآن، به کوشش یحیی مهدوی و مهدی بیانی، تهران: دانشگاه تهران.
- صاحب بن عباد، اسماعیل (۱۴۱۴/۱۹۹۴)، *المحیط فی اللغة*، به تحقیق شیخ محمدحسن آل یاسین، بیروت: عالم‌الکتب.
- صادقی، علی اشرف (۱۳۹۵)، «مهذب الاسماء»، دانشنامه زبان و ادب فارسی، جلد ۶، به سرپرستی اسماعیل سعادت، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- صباغی، علی (۱۳۹۰)، «بررسی روش کار فرهنگ‌های دو و سه زبانه فارسی - ترکی - عربی»، شماره ۱۱، تهران: سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب).
- عنصرالمعالی، کیکاووس بن اسکندر (۱۳۴۵)، *قابوسنامه*، به کوشش غلامحسین یوسفی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- قونوی، قاسم بن عبدالله (۱۴۲۷)، *انیس الفقهاء* (فی تعریفات الالفاظ المتداوله بین الفقهاء)، به کوشش احمد بن عبدالرزاق الکیسی، ریاض: دار ابن الجوزی.
- کاتبی، علی (۱۳۸۹)، «حلیمی لطف‌الله بن یوسف»، دانشنامه جهان اسلام، جلد ۱۴، زیر نظر غلامعلی حدادعادل، تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.
- کخاله، عمررضا (۱۳۷۶)، *معجم المؤلفین* (تراجم مصنفی الکتب العربیه)، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- کردی نیشابوری، ادیب یعقوب (۱۳۵۵)، *کتاب البالغه*، به کوشش مجتبی مینوی و فیروز حریرچی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- کوفی، علی بن حامد (۱۳۸۴)، *فتح‌نامه سند* (معروف به چچ‌نامه)، به کوشش عمر بن محمد داوود پوته، تهران: اساطیر.
- مجدی افندی، محمد (۱۲۶۹)، *حدائق الشقایق* (ترجمه الشقائق النعمانیه)، به تصحیح حاج علی افندی، استانبول: طبعخانه عامره.
- محمد بن عبدالخالق، ابن معروف (۱۳۹۲)، *فرهنگ کنز اللغات*، به کوشش رضا علوی، تهران: مرتضوی.

معرفی فرهنگِ مصرّحة الأسماء (معصومه امینیان و دیگران) ۷۵

منزوی، احمد (۱۳۵۰)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ئی.
منزوی، علینقی (۱۳۳۷)، فرهنگنامه‌های عربی به فارسی، تهران: دانشگاه تهران.
میدانی، ابوسعید سعید بن احمد (۱۳۷۷)، الأسمی فی الأسماء، به تصحیح جعفرعلی امیدى نجف‌آبادی، تهران: اسوه.
میدانی، ابوالفتح احمد بن محمد (۱۳۴۵)، السامی فی الأسماء (نسخه عکسی)، به کوشش جعفر شهیدی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

Erkan, Mustafa (201۶), «Halimî, Lutfullah», *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV), 15 vol, with two supplementary volumes published in.

Halimî, Lutfullah b. Ebu Yusuf (2013), *Lügat-I Halimî*, hazırlayan/ Adem Uzun, Türk Dil Kurumu, Ankara.

Kamus-i Türki: <https://turki.cagdassozluk.com/maddeler>

